

ІНСТИТУЮВАННЯ П'ЯТИДЕСЯТНИЦТВА НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ В КІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

У даній статті розглядається проблема інституювання п'ятидесятництва на пострадянському просторі кінця ХХ-початку ХХІ століття. Розкрито алгоритм виникнення та структурування Союзу ХВЄ і започаткування роботи його основних структурно-функціональних підрозділів. А саме: місій, навчальних закладів, євангелізаційних груп. Аналізується місіонерська робота, розробка доктрини як теоретичної так і практичної роботи церкви ХВЄ, де головна увага спрямована на розробку моделі церковного управління для виконання місії Великого доручення.

Ключові слова: Союз ХВЄ, церква, навчальні заклади, місіонерська робота, доктрина церкви.

This article examines the problem of the institutionalization of Pentecostalism in the post-Soviet space in the late twentieth and early twenty-first centuries. The main issue of the analysis was the algorithm of the emergence and structuring of the Union of Pentecostalism and the launch of its main structural and functional units. Namely: missions, educational institutions, evangelistic groups and the establishment and development of missionary work, the doctrine of both theoretical and practical work of the Church of the Evangelical Faith was developed, where the main attention was focused on the development of a model of church administration to fulfill the mission of the Great Commission.

Key words: Baptist Union, church, educational institutions, missionary work, church doctrine.

Актуальність проблеми. Розвиток сучасного життя неможливий без усвідомлення історії становлення та формування євангельського руху, проблем, які виникають на його шляху, що дозволить виключити помилки становлення будь якого релігійного руху та його розвитку.

Стан розробки проблеми: дослідженням проблеми займалися А. Роланд, Л. Андронов, Л. Біддул, В. Бондаренко, Ф. Велвурд, П. Ганулич, Ф. Гаркавенко, А. Глуховський, С. Головін, які дослідили історію становлення п'ятидесятницького руху та Союзу УЦХВЄ в частині розробки та реалізації моделей церковного управління.

Мета статті: дослідити моделі церковного управління Української церкви християн віри євангельської.

Виклад основного матеріалу. У 1984 році керівниками автономних церков підписано документ, що отримав назву «Братської згоди»¹. Спроби легалізувати діяльність п'ятидесятницьких громад почалися з початком перебудови в 1985 році. Рада єпископів незареєстрованої спільноти доручила єпископам М. Мельнику та М. Каменському почати переговори з цього приводу з Радою у справах релігії при Раді Міністрів СРСР.

4 квітня 1985 року був написаний лист на ім'я Голови Ради у справах релігії і першого заступника Голови Президії Верховної Ради СРСР. У зверненні йшлося про врегулювання державно-церковних відносин, можливість реєстрації та про готовність зустрітися з відповідними особами для обговорення цих питань. У ньому, зокрема, вказувалося наступне: «Думаємо, що до існуючого законоположення про релігійні культури можливо видати доповнення з урахуванням нашої совісті та переконання, чого ми чекаємо із впевненістю. Якщо ви, шановний Уряд СРСР, вважаєте за потрібне зустрітися з нами, із священнослужителями ХВЄ, з нашого боку

¹ Історія релігій в Україні у 10 т. / за ред. А. Колодного та ін. Київ : Світ знань. Т. 5. Протестантизм в Україні / за ред. П. Яроцького, 2002. С. 419.

це можливо при Вашій згоді в будь-який час і місці. У цьому сподіваємось на Вашу доброзичливість. До цього прохання додаємо виписку з основних питань віровчення Християн Віри Євангельської – канонічного (далі ХВЄ – авт.), на основі яких ми можемо проводити наші богослужіння».

Після низки зустрічей керівництва ХВЄ з представниками влади в 1985–1987 роках поступово відбулися зміни на краще. Було знято ряд заборон, а всі п'ятидесятники, які перебували в ув'язненні за свої переконання – випущені на волю. Уряду був наданий на розгляд «Статут церков ХВЄ». А 31 грудня 1987 року головою Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР Колесником був підписаний довгоочікуваний лист, адресований «Єпископам церкви ХВЄ». У ньому зазначалося: «За рекомендацією Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР Рада у справах релігій при раді міністрів Української РСР розглянула поданий вами 14 грудня 1987 року проект Статуту вашої церкви, діючої на території радянського союзу, і вважає, що в цілому він не протирічить законодавству про релігійні культу. Релігійні громади, котрі керуються християнським віровченням і положенням цього Статуту, можуть бути зареєстровані у встановленому порядку і користуватись всією повнотою наданих релігійним організаціям прав».

Наступним завданням керівництва християн віри євангельської було практичне відновлення діяльності Союзу церков ХВЄ. На цьому етапі виникли нові труднощі. Нагадаємо, що в цей час існувало декілька напрямів п'ятидесятників. Зрештою, представники нереєстрованих церков віднесли до цієї ініціативи з обережністю, пам'ятаючи попередній негативний досвід. Їх підтримували чимало пасторів, які не довіряли новим змінам у владі. На Західній Україні керівники церков займали більш консолідовану позицію. Зокрема, намагання не тільки легалізувати свої церкви, але створити єдиний Союз ХВЄ, підтримали В. Боечко, О. Гринчук, І. Хрипта.

Переговори між служителями різних напрямів з цього складного питання розпочалися 30 липня 1988 року в Києві по вулиці Кар'єрна, 44. На цій нараді церков ХВЄ був утворений Оргкомітет, до складу якого увійшли представники всіх напрямів п'ятидесятників. Завданням Оргкомітету було відбудова легальної діяльності Союзу ХВЄ.

Оргкомітет звернувся з Посланням до всіх п'ятидесятницьких церков, де було сказано наступне: «Дорогі брати та сестри Церкви християн віри євангельської з СРСР. Повідомляємо Вас, що Дух Святий спонукає нас, священнослужителів Церкви ХВЄ різних сьогодні існуючих напрямків, зібратися 30 липня 1988 року в м. Києві для того, щоб зробити перший реальний крок на освяченому Господом шляху досягнення єдності Церкви в Дусі Христовому. З радістю сповіщаємо Вас, дорогі брати та сестри, що в цій справі Господь нас рясно благословив: брати служителі примірилися, визнали і благословили один одного, спільно виробили «Відозву до Церкви ХВЄ в СРСР» і зробили практичну підготовку в питанні: творення керівного Центру нашого братства. Ми, що підписали вище названу Відозву, погодилися надалі вести спільну духовну і організаційну роботу, як Оргкомітет по скликанню з'їзду і утворенню Союзу християн віри євангельської в СРСР. З приводу цього ми звернулися з письмовим клопотанням до Уряду нашої країни. Зі щирою до Вас любов'ю члени Оргкомітету»².

Письмове клопотання було направлено Голові Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР К. Харчеву. В цьому клопотанні Оргкомітет просив дозволу влади на скликання Всесоюзного з'їзду Церкви ХВЄ. «Ми, представники Церкви християн віри євангельської в СРСР, просимо дозволу на скликання Всесоюзного з'їзду представників Церкви ХВЄ з порядком денним: Утворення Союзу Церкви ХВЄ, вибори керівного центру. Організований Союз ХВЄ в нашій країні буде сприяти об'єднанню і вихованню всіх християн віри євангельської»³. Влада запропонувала провести на місцях конференції для створення обласних осередків і вибору керівництва.

² Бондаренко В. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації. Київ : Логос, 1996. 36 с.

³ Санніков С. Двадцять віків християнства. Друге тисячоліття. Одеса, 2001. 70 с.

7 травня 1989 року Оргкомітет поширив Звернення «Всім християнам віри євангельської – п'ятидесятникам в СРСР». У ньому йшлося про роботу Оргкомітету, неоднозначну реакцію церков на ідею об'єднання, а також про вибори відповідальних людей в керівництво.

Важлива подія сталася для п'ятидесятників у складі Всесоюзної Ради Євангельських Християн Баптистів (ВРЕХБ). 22 травня 1989 року делегована група служителів звернулася до Президії Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів з письмовою заявою про вихід п'ятидесятників зі складу ВРЕХБ. Таким чином відбулося припинення дії Серпневої угоди 1945 року. Цю заяву підписали: Білас, Глуховський, Панько, Черненко, Веремчук, Мулярчук та інші⁴.

А 23 травня 1989 року заява була задоволена Президією ВРЕХБ. Це було зафіксовано наступним чином: «23 травня 1989 року Пленум ВРЕХБ розглянув подану заяву і задовільнив це прохання. Однак під час обговорення цього питання Пленум прийняв рішення заявити, що у зв'язку із Первосвященницькою молитвою Христа (Ів. 17), а також рішеннями всесоюзних з'їздів євангельських християн-баптистів, «ми продовжуємо стояти на позиціях єдності, сповідуючи Віровчення євангельських християн-баптистів»⁵.

23 травня вважається днем виходу п'ятидесятників зі складу ВРЕХБ і припинення дії Серпневої угоди 1945 року. Пізніше, – 7 липня 1989 року – Оргкомітет за підписом Боечка, Біласа, Озеруги, Мельника розіслав звернення п'ятидесятницьким церквам, які раніше були в союзі з баптистами, щоб вони зробили свій вибір згідно офіційного виходу зі складу ВРЕХБ. У цьому зверненні була вказана адреса, куди можна було направляти в письмовій формі своє рішення. Більшість громад вийшла з ВРЕХБ для участі в організації нового Союзу ХВС. З липня місяця в ряді областей пройшли конференції, де були вибрані обласні пресвітери та пресвітерські ради⁶.

Таким чином, на всіх рівнях, включаючи державний, пройшла підготовка для реалізації мрії багатьох п'ятидесятників – створення легального Союзу. 25 травня 1990 року в Коростені почав роботу Всеукраїнський з'їзд, на якому відтворилася діяльність «Всеукраїнського Союзу християн віри євангельської- п'ятидесятників». До цього об'єднання ввійшли представники різних напрямів: раніше зареєстрованих у ВРЕХБ, автономно зареєстрованих і тих, що перебували поза реєстрацією⁷.

На з'їзді були присутні 409 делегатів з областей України та 40 гостей з різних країн. Розпочався з'їзд зі створення президії у складі семи чоловік, лічильної комісії, та секретаріату. Слово перед молитвою прочитав В. І. Озеруга. Він нагадав присутнім шлях християн віри євангельської упродовж радянських часів. Роман Іванович Білас привітав делегатів з'їзду і гостей. Перед делегатами виступили зарубіжні гості з США, ФРГ, Бельгії, Швеції, Канади, Фінляндії, Угорщини, які приїхали по запрошенню ХВС, щоб привітати З'їзд. Гості дивувалися великим змінам, котрі вони побачили в Україні у ставленні щодо християн віри євангельської⁸.

З привітальним словом з'їзду від імені Ради в справах релігій при РМ урсср та Уряду урсср, а також від обласної та міської рад виступив уповноважений в справах релігій при РМ по Житомирській області А. О. Мельник. Пізніше з'їзд обрав Головою відновленого Союзу ХВС Миколу Мельника, а його заступниками – Богдана Мальського, Василя Боечка та Петра Сердиченка. Із 17 старших пресвітерів областей була вибрана Рада Всеукраїнського союзу.

⁴ Санніков С., Решетніков Ю. Огляд історії євангельсько-баптистського братства в Україні. Одеса ОБС, 2001. С. 233.

⁵ Там само. 246 с.

⁶ Белікова Н. Неорелігійні рухи та течії в Донецькій області. Донецьк, 1999, С. 123–135; Санніков С., Решетніков Ю. Огляд історії євангельсько-баптистського братства в Україні. Одеса : ОБС, 2001. 246 с.

⁷ Нюстрем Е. Біблійний словник. Світова християнська місія. Торонто, Канада, 1989. 517 с.

⁸ Двадцять перший з'їзд Євангельських християн – баптистів України. *Християнське життя*. 1990. № 2. С. 3.

Наступним кроком стало обрання напрямків роботи і організація відділів. Були запропоновані такі служіння: відділ євангелізації, відділ милосердя та добродійності, відділ Біблійної науки⁹.

Розпочалася кропітка легальна робота новоствореного об'єднання, яке стало правонаступником Всеукраїнського та Всепольського союзів, що існували раніше.

Наймасштабнішою була євангелізаційна праця християн віри євангельської. На цьому шляху виявилось немало перепон. Зокрема, не вистачало кадрів, щоб задовольнити духовний вакуум українців. Євангелізаційним групам потрібно було проводити інколи по три чи й по чотири заходи в день, включаючи переїзди. В Україні на євангелізаційній ниві почали працювати гурти «Емануїл», «Осанна», «Євангеліст», «Авен-Єзер» та інші. На багатолюдних євангелізаційних служіннях наголос робився в основному на емоційну сферу присутніх. Євангелісти робили заклики до покаєння, а сотні людей виходили, перейняті палкими промовама. На той час такий метод вважався нормою, хоча потім самі ж п'ятидесятники почали переглядати подібну методику, оскільки суспільство вже гостро потребувало й раціонального пояснення релігійних переконань.

Дев'яності роки ХХ ст. позначилися активізацією добродійної роботи п'ятидесятників: одна за одною відкривалися місії милосердя. Закордонні одновірці укладали угоди на транспортування гуманітарних вантажів. У цей час гуманітарна допомога була своєрідною візитівкою п'ятидесятників. Замість тавра секти люди почали ототожнювати церкву християн віри євангельської з місією і реальною допомогою. Проте водночас виникала проблема із самим розподілом отриманого вантажу. Спрацьовував людський фактор, оскільки не всі були задоволені тим, як це робилося. Незадоволення стосувалося навіть самих віруючих, а не тільки пересічних громадян. Виникало ряд питань в галузі організації милосердя та добродійності. Місії не тільки отримували і розподіляли допомогу, а були осередками експромтної підготовки місіонерів для праці як по утворенню нових церков, так і повсякденної роботи в них. Немало місіонерів в такий спосіб потрапили не тільки в різні області України, але й в інші країни. За статистикою, на 2006 рік на території російської федерації в церквах більше 80 % пасторів мали українське коріння¹⁰.

Відділ Біблійного навчання мав налаштувати освітній процес на нижчій та середній ланці. Це було не просте завдання, адже практично не існувало розробленої раніше структури.

Недільні школи в церквах започатковувалися стихійно. Катастрофічно не вистачало кадрів для викладання на цих рівнях. Закордонні програми, котрі пропонувалися одновірцями, не були адаптовані до особливостей психотипу українців. Але потрібно віддати належне наполегливості та ентузіазмові багатьох працівників, на плечі яких випав важкий тягар – підняти освітню «цілину»¹¹.

Хоча праця Союзу ХВС велася у великому обсягу на теренах України і за її межами, виникала необхідність в більш досконалії структуризації та стратегії. П'ятидесятники очікували з нетерпінням наступного з'їзду. Він пройшов в Рівному з 19 по 22 квітня 1994 року. На цьому з'їзді були присутні 342 делегати з України та 20 закордонних гостей. Звітувався перед присутніми голова Союзу ХВС Микола Мельник. Він говорив про позитиви, котрі вдалося досягнути за час його каденції. Ним були озвучені й проблемні питання праці церков Союзу ХВС. Делеговані пастори оцінили роботу об'єднання на оцінку «добре»¹².

На другому з'їзді відновленого Союзу ХВС не можна було точно визначити кількість церковних громад, та кількість віруючих, адже ще чимало пасторів остерігалися подавати статистичні дані, пам'ятаючи досвід минулої влади. За приблизними оцінками кількість церков у цей час була в межах 520–600, а кількість прихожан – приблизно 60 тисяч¹³.

⁹ Двадцять перший з'їзд Євангельських християн – баптистів України. *Християнське життя*. 1990. № 2. С. 3.

¹⁰ Горевич А. Соціальна історія і історична наука. *Питання філософії*, 1990. № 4. С. 23–35.

¹¹ Двадцять другий з'їзд ЄХБ України. *Об'єднання церков євангельських християн баптистів України*. 1994. № 2–3. С. 4.

¹² Нюстрем Е. Біблійний словник. Світова християнська місія. Торонто, Канада, 1989. 517 с.

¹³ Двадцять перший з'їзд євангельських християн баптистів України. 1990. № 2. С. 3.

Виникли нагальні питання й щодо розширення праці відділів. До існуючих додалися відділи молоді, жіночого служіння, видавництва. Відділ біблійного навчання був перейменований у відділ освіти, а відділ евангелізації тепер поділявся на два напрями: евангелізаційний та місіонерський. Миколу Мельника обрали майже одногосно очолювати братерство п'ятидесятників на наступний термін. Цього ж року більшість християнських конфесій М. Мельнику доручили керувати Українським Біблійним Товариством¹⁴.

До наступного з'їзду значно розширилася зовнішня робота п'ятидесятників. Україну відвідали з дружніми візитами тисячі закордонних пасторів. Всесвітня організація п'ятидесятників Божих Асамблей почала плідно співпрацювати з офіційним Союзом ХВС. Ця співпраця полягала в підтримці викладачів для навчальних закладів, інформаційній та фінансовій допомозі.

Досить швидко почала налагоджуватися робота засобів масової інформації п'ятидесятників. Здебільшого, вони носили регіональний характер, але їх сітка постійно розширювалася. Це були такі радіопрोगрами, як: «Мир вам», «Добра новина», «Вірую», «Голос надії», «Пілігрим», а також телепрोगрами: «Добра новина», «Одвічні істини», «Вірую», «Слово пастора», та інші¹⁵.

За короткий час п'ятидесятники доставили в Україну сотні тисяч вантажів гуманітарної допомоги від церков та благодійних організацій Німеччини, Фінляндії, Норвегії, Бельгії, Данії, Сполучених Штатів Америки. Тепер розподіл гуманітарної допомоги відбувався не обов'язково за релігійною приналежністю особи до громади п'ятидесятників, але відповідно до потреб та нужд всього українського населення.

Період кінця 1990-х рр. позначився значними зрушеннями в освітній галузі. Саме в цей час були відкриті такі навчальні заклади, як Львівська Богословська семінарія та Євангельська теологічна семінарія в Києві. В діючих навчальних закладах зверталася увага на загальноприйнятті вимоги освітнього процесу. З'явилася вища ланка в підготовці служителів, студенти змогли отримати вищу духовну освіту, визнану духовними навчальними закладами за кордоном.

Черговий з'їзд п'ятидесятників проходив в 1998 році в Києві. Головою Союзу ХВС був обраний Михайло Степанович Паночко. На ньому було відмічено, що Всеукраїнський Союз ХВС при відновленні своєї діяльності в 1990 році налічував приблизно 400 церков. За вісім років ця кількість зросла на 576 одиниць і дорівнювала 967 церков з кількістю членів у них – 88 227 чоловік. На цьому з'їзді були утворені відділ дитячого служіння, праця якого раніше координувалася відділом освіти, а також відділ милосердя і добротності та відділ міжнародного співробітництва. Зазначалося, що в братерстві вже працює 524 недільні школи, де навчається понад 24 тисячі дітей. Для забезпечення ефективної роботи Церкви було побудовано 490 молитовних будинків, а 170 знаходилися у процесі будівництва¹⁶.

Початок нового тисячоліття висунув інші, більш значимі проблеми діяльності християн з:ри євангельської. Загальнонародний інтерес до духовності помітно знизився. Через економічні негаразди в країні важче стало організувати та проводити багатолюдні заходи, зокрема, оплачувати оренди будинків культури, стадіонів. Церква все більше почала зосереджуватися на своїй внутрішній роботі. Служителі ставили питання не тільки про кількісні показники в громадах, але й про якісні. Робився наголос на духовній освіті віруючих. Черговий з'їзд, що проходив 21–24 травня 2002 року в Києві, підбивав підсумки досягнутого. В Союзі ХВС вже налічувалося 1438 церков, кількість членів у них складала 106 632 особи. Таким чином, Союз ХВС виріс за 4 роки на 462 церкви й 18 405 членів, не зважаючи на еміграцію віруючих з України в США та інші країни. Кількість навчальних закладів збільшилася на 6 одиниць. Згідно статистики, було 826 недільних шкіл, де навчалися більше 35 тисяч дітей. Офіційними органами Союзу ХВС стали журнали «Благовісник» та «Євангельський голос». Кількість місій

¹⁴ Глуховський А. Новий учбовий рік – нові горизонти служіння. *Вісник української євангельської семінарії*. 2005. Вересень. С. 1.

¹⁵ Міллер Л. Навчати народи. Київ : Молодь з місією, 2002. 317 с.

¹⁶ Гуревич А. Соціальна історія і історична наука. *Питання філософії*. 1990. № 4. С. 23–35.

збільшилася до тридцяти. Стало очевидним, що церква християн віри євангельської в Україні заявила про себе як впливова духовна інституція.

Організація Всеукраїнського Союзу християн п'ятидесятників проходила не зовсім просто. Вона вимагала виваженої дипломатії в переговорному процесі з владою. Водночас необхідно було переконати роздрібнені групи п'ятидесятників об'єднатися у спільне братерство. Все це відбувалося за умов негативного попереднього досвіду, адже такі намагання раніше призвели до десятирічного тюремного ув'язнення радянським режимом. Та все ж перший з'їзд в Коростені підтвердив готовність переважної більшості церков працювати разом. Однак, на етапі становлення не було чіткої стратегії, тому ряд проектів функціонували стихійно. Не вистачало кадрів для проведення великої кількості масових заходів. Це призвело до ряду упущень в організації духовних осередків, що потім переростали в діючі церкви. Діяльність на ниві освіти бажала кращого¹⁷. Треба сказати, що щороку структура Союзу ХВС розросталася і вдосконалювалася. Організовувалися додаткові відділи, серед п'ятидесятників ставало більше кваліфікованих працівників. Приділялася увага освітянській сфері, розширювалася мережа недільних шкіл. Через відділ міжнародного співробітництва вдалося налагодити немало соціальних проектів. Завдяки євангелізаційному служінню багатьох вірних, об'єднання поповнилося значною кількістю людей. Налагодилася робота на місцях з владними структурами. І хоча всі проблеми були вичерпані, п'ятидесятники впевнено займали свою нішу в релігійній карті України. Як зазначає А. Колодний, прагнення держави забезпечити повноцінну реалізацію гуманістичних принципів свободи совісті в контексті вимог міжнародного права, стали хронологічно першим важливим і переконливим свідченням духовного розкріпачення українського суспільства, його впевненого поступу шляхом демократії, права і свободи¹⁸.

Висновки. Історичний аналіз становлення Церкви союзу християн віри євангельської та його структурних підрозділів проходить непросто. Можна сказати, що церква повторила складний шлях життя Ісуса Христа, коли були і досягнення і ряд проблем, які завжди супроводжують нове церковне утворення.

Однак, підтримка Святого Духа завжди давала впевненість в зростанні як кількісно так і якісно.

Можна говорити, що створення Союзу, як окремого конфесійного напрямку розпочато в 1985 році, коли протестантські напрями просили свободи та віровизнання, правлячи свою соціальну нішу в суспільстві.

Право на свою конфесійну окремішність Союз ХВС отримав після виходу з об'єднаного Союзу з баптистами. Союзу було складно виробити єдину політику серед роз'єднаних напрямків (зарєєстрованих і незарєєстрованих), автономних об'єднань та тих, хто знаходився в пошуках.

Створенню союзу ХВС сприяли ряд нелегальних та легальних з'їздів, які засвідчили бажання спільноти, керованої Святим Духом мати власну Церкву. Але, як пише А. Колодний, «...не всі п'ятидесятники могли повірити, що відбулися серйозні зміни у ставленні до них. Однак багато помісних церков вирішили скористатися цією можливістю мати легальний статус і продовжувати у цих умовах вести неминучу боротьбу проти втручання влади в справи керівництва церкви»¹⁹.

Історично Союз пройшов складний шлях по формуванню доктрини та її захисту, формування статуту, структури.

Сьогодні Союз має понад 600 церков, біля 100 тисяч вірних, розгалужену систему навчальних закладів, високоосвічених кадрів місії, священнослужителів.

Церква активно і креативно проводить євангелізаційну та місіонерську роботу по всьому світу, виконуючи Велике Доручення Ісуса Христа.

¹⁷ Нюстрем Е. Світова християнська місія. Торонто, Канада, 1989. 517 с.

¹⁸ Історія релігії в Україні : навч. пос. А. Колодний, П. Яроцький, Б. Лобовик та ін. Київ : Знання, 1999. 735 с.

¹⁹ Історія релігії в Україні : у 10 т. / за ред А. Колодного та ін. Пізній протестантизм в Україні. Т. 6. Київ – Дрогобич, 2008. С. 175.

Список використаної літератури:

1. Бондаренко В. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації. Київ : Логос, 1996. 36 с.
2. Белікова Н. Неорелігійні рухи та течії в Донецькій області. Донецьк, 1999. С. 123–135.
3. Глуховський А. Новий учбовий рік – нові горизонти служіння. *Вісник української євангельської семінарії*. 2005. Вересень. С. 1.
4. Гуревич А. Соціальна історія і історична наука. *Питання філософії*. 1990. № 4. С. 23–35.
5. Двадцять перший з'їзд Євангельських християн – баптистів України. *Християнське життя*. 1990. № 2. С. 3.
6. Двадцять другий з'їзд ЄХБ України. *Об'єднання церков євангельських християн баптистів України*. 1994. № 2–3. С. 4.
7. Історія релігії в Україні у 10 т. за ред. А. Колодного та ін. Київ : Світ знань. Т. 5. Протестантизм в Україні / за ред. П. Яроцького, 2002. 424 с.
8. Історія релігії в Україні : у 10 т. / за ред. А. Колодного та ін. Пізній протестантизм в Україні. Т. 6. Київ – Дрогобич, 2008. 632 с.
9. Історія релігії в Україні : навч. пос. / А. Колодний, П. Яроцький, Б. Лобовик та ін. Київ : Знання, 1999. 735 с.
10. Міллер Л. Навчіть народи. Київ : Молодь з місією, 2002. 317 с.
11. Нюстрем Е. Біблійний словник. Світова християнська місія. Торонто, Канада, 1989. 517 с.
12. Санніков С. Двадцять віків християнства. Друге тисячоліття. Одеса, 2001. 70 с.
13. Санніков С., Решетніков Ю. Огляд історії євангельсько баптистського братства в Україні. Одеса : ОБС, 2001. 246 с.

References:

1. Bondarenko V. (1996). *Religiine zhyttia v Ukraini: stan, problemy, shliakhy optymizatsii* [Religious Life in Ukraine: Status, Problems, and Ways of Optimization]. K.: Lohos (in Ukrainian).
2. Bielikova N. (1999). *Neorelihiini rukhy ta techii v Donetskii oblasti* [Non-religious movements and currents in the Donetsk region]. Donetsk (in Ukrainian).
3. Hlukhovskiy A. (2005). *Novyi uchbovyi rik- novi horyzonty sluzhinnia. Visnyk ukrainskoi yevanhelskoi seminarii. Veresen, S. 1* (in Ukrainian).
4. Hurevych A. (1990). *Sotsialna istoriia i istorychna nauka. Pytannia filosofii № 4* (in Ukrainian).
5. *Dvadtsiat pershyi zizd Yevanhelskykh khrystyian – baptystiv Ukrainy (1990). Khrystyianske zhyttia. № 2* (in Ukrainian).
6. *Dvadtsiat druhyi zizd YeKhB Ukrainy. Obiednannia tserkov yevanhelskykh (1994). Khrystyian baptystiv Ukrainy. № 2–3* (in Ukrainian).
7. *Istoriia relihii v Ukraini [History of religion in Ukraine] (2002) u 10 t. za red. A. Kolodnoho ta in. K.: Svit znan. T. 5. Protestantyzm v Ukraini. Za red. P. Yarotskoho* (in Ukrainian).
8. *Istoriia relihii v Ukraini : [History of religion in Ukraine] (2008) u 10 t. Za red A. Kolodnoho ta in. Piznii protestantyzm v Ukraini. T.6. Kyiv-Drohobych* (in Ukrainian).
9. *Istoriia relihii v Ukraini [History of religion in Ukraine] (1999): navch. pos. A. Kolodnyi, P. Yarotskyi, B. Lobovyk ta in. K.: Znannia* (in Ukrainian).
10. Miller L. (2002). *Navchit narody [Teach the nations]. K.: Molod z misiieu* (in Ukrainian).
11. Niustrem E. (1989). *Bibliinyi slovnyk. Svitova khrystyianska misiia [Bible Dictionary. World Christian Mission]. Toronto, Kanada* (in Ukrainian).
12. Sannikov S. (2001). *Dvadtsiat vikiv khrystyianstva. Druhe tysiacholittia [Twenty centuries of Christianity. The second millennium]. Odesa* (in Ukrainian).
13. Sannikov S., Reshetnikov Yu. (2001). *Ohliad istorii yevanhelsko baptyskoho bratstva v Ukraini [An Overview of the History of the Evangelical Baptist Fellowship in Ukraine]* (in Ukrainian).